

Inhoud

Voorwoord	7
Allesomvattende onderwijsleer	9
Groet aan de lezer	13
Inleiding	19
Over het nut van bekwaam onderwijzen, opvoeden en geestelijk vormen	31
1. De mens is het hoogste, het meest volmaakte en het meest voortreffelijke van al het geschapene	34
2. Het laatste doel van de mens ligt buiten dit leven	36
3. Dit leven is slechts een voorbereiding op het eeuwige leven	41
4. Drie fasen van voorbereiding op de eeuwigheid: zichzelf (en daarmee al het andere) kennen, beheersen en op God richten	44
5. De mens heeft van nature de aanleg tot deze drie dingen: kennisvorming, moreel gedrag en godsdienstigheid	48
6. De mens moet allereerst tot mens worden gevormd	61
7. Het onderwijs van de mens kan het beste – en moet daarom ook – in de eerste levensfase plaatsvinden	67
8. De jeugd moet op school gemeenschappelijk onderwijs krijgen	72
9. De gezamenlijke jeugd, zowel jongens als meisjes, moet aan de school worden toevertrouwd	77
10. Het onderwijs op school moet allesomvattend zijn	81
11. Scholen die helemaal beantwoorden aan hun doelstelling zijn er tot nu toe niet geweest	87
12. Scholen kunnen worden verbeterd	92
13. De juiste orde van alle dingen als grondslag voor een hervorming van de school	104
14. De juiste ordening van de school, die alle moeilijkheden overwint, moet aan de natuur worden ontleend	109

15. Grondbeginselen voor het verlengen van het leven	115
16. Grondbeginselen voor verantwoord onderwijs en leren zullen niet zonder gunstig resultaat blijven	122
17. Grondbeginselen voor makkelijk onderwijs en leren	138
18. Grondbeginselen voor duurzaam onderwijs en leren	153
19. Grondbeginselen voor snelheid en inkorting van het leren	169
20. De bijzondere methode voor de wetenschappen	190
21. De methode van de kunsten	200
22. De methode voor de talen	209
23. De methode van de ethiek	217
24. De methode van godsdienstige vorming	224
25. Het gebruik van heidense boeken in de school	238
26. Discipline op school	258
27. De viervoudige indeling van de school naar leeftijd en vooruitgang	264
28. De moederschool	268
29. De basisschool	275
30. De Latijnse school	283
31. De universiteit	290
32. De perfecte orde van de school	296
33. Vereisten voor het gebruik van deze algemene methode in de praktijk	304
Verantwoording en dankwoord	313
Nawoord. Comenius' onderwijsleer – een weg ter bevordering van humaniteit	315
1. <i>Verloren vaderland</i>	315
2. <i>Onderwijzen en leren</i>	317
3. <i>Pansofie als grondslag</i>	319
4. <i>Omwille van de humaniteit</i>	321
Bibliografie	323
I. <i>Door Comenius geciteerde en genoemde literatuur (met vermelding van meer recente edities)</i>	323
II. <i>Door de bertaler geciteerde en genoemde literatuur</i>	328
Register	330

Voorwoord

De *Allesomvattende onderwijsleer* van Comenius is een ‘klassieker’: de onderwijssituatie die hij beschrijft is achterhaald, maar de onderwerpen die hij bespreekt zijn actueel. Veel argumenten die hij gebruikt zijn verouderd, toch is zijn argumentatie dermate fundamenteel dat zij nog steeds relevant is. De urgente vraag die hij stelt waarom veel leerlingen met tegenzin en niet met plezier naar school gaan, heeft aan urgentie niets verloren. Ook de vraag waarom vernieuwingen van het onderwijs vaak niet leiden tot de gewenste verbetering van leerprestaties van leerlingen, c.q. studieprestaties van studenten, heeft aan urgentie niets ingeboet. Kortom, Comenius stelt problemen aan de orde die ook vandaag relevant zijn.

De eerste Nederlandstalige uitgave van de *Didactica magna* kreeg in 1892 de titel *Groote onderwijs leer*. Ik heb deze titel gewijzigd in *Allesomvattende onderwijsleer*, omdat Comenius in zijn betoog aangeeft dat het niet gaat om een (kwantitatief) grote, uitgebreide of omvangrijke onderwijsleer, maar om een (kwalitatief) veelzijdige, allesomvattende of volledige onderwijsleer. In de ondertitel zegt Comenius dat zijn boek betrekking heeft op ‘allen’, dat wil zeggen op jongens en meisjes, mannen en vrouwen, in alle fasen van hun leven; ook bespreekt hij verschillende schooltypen die bij deze fasen passen. Bovendien zegt hij in de ondertitel dat zijn boek bedoeld is om hun ‘alles’ te leren, dat wil zeggen niet alleen kennis bijbrengen ter ondersteuning van hun dagelijks werk, maar ook kennis van vakken (rekenen, grammatica, talen, natuurkunde, geschiedenis, aardrijkskunde en andere vakken) die in hun onderlinge samenhang moeten worden gedoceerd; deze kennis is zowel veelzijdig als samenhangend, omdat zij betrekking heeft op veel terreinen van de werkelijkheid die onderling met elkaar verbonden zijn. Als zodanig maakt Comenius’ onderwijsleer deel uit van zijn zogeheten *pansofie* oftewel de theorie van de allesomvattende wijsheid. Zoals zijn pansofie bedoeld is om inzicht te bieden in de mogelijkheden om uiteindelijk meer

humaniteit in de samenleving te realiseren, zo is zijn onderwijsleer bedoeld om processen van humaniteit te bevorderen. Zowel de ondertitel van zijn boek als het pansofische perspectief waarvan het deel uitmaakt, rechtvaardigt de titel *Allesomvattende onderwijsleer*. In het nawoord zal ik deze titel nader toelichten.

Comenius' onderwijsleer wordt gekenmerkt door het overstijgen van fragmentarische kennis en het praktiseren van een interdisciplinaire aanpak. Als zodanig spreekt zij ons na vier eeuwen nog steeds aan. Desondanks geeft Comenius ook bepaalde filosofische en theologische ideeën en opvattingen weer die in zijn tijd niet ongebruikelijk waren, maar die veel tegenwoordige lezers als zonderling en misschien als hinderlijk ervaren. Hij heeft echter ook verrassende ideeën die, in combinatie met zijn fundamentele inzichten, dit boek de moeite waard maken om te lezen. In elk geval ligt hierin een belangrijke reden om een nieuwe Nederlandstalige uitgave te publiceren.

Allesomvattende onderwijsleer

Allesomvattende onderwijsleer

De volledige kunst om alle mensen alles te leren¹

Of

De betrouwbare en voortreffelijke gids om in alle gemeenten, steden en dorpen van elk christelijk land scholen te stichten waarin de hele jeugd, zowel jongens als meisjes, niemand uitgezonderd, in kennis worden gevormd. Als zodanig dienen deze scholen er ook toe om hun moreel gedrag te verbeteren, hun geloof te versterken, om zodoende in alle dingen van het tegenwoordige en toekomstige leven te worden gevormd.

Deze vorming dient snel, prettig en grondig te gebeuren, waarbij het volgende wordt aanbevolen,

- dat wij ervan uitgaan dat de eigen aard van de dingen de basis is van alle onderwezen kennis,
- dat de waarheid van deze kennis kan worden aangetoond door middel van voorbeelden van praktische vaardigheden,
- dat het onderwijzen van kennis gebeurt in een afgesproken volgorde die in jaren, maanden, dagen en uren is verdeeld,
- en dat ten slotte in het onderwijs de weg zichtbaar wordt gemaakt, die ons in staat stelt om kennis op een makkelijke en degelijke manier te verwerven.

Onze onderwijsleer komt *van het begin tot het eind* op het volgende neer: zij is op zoek naar, en zij wil vervolgens bekendheid geven aan

---

1 Comenius gebruikt in zijn tekst de Latijnse woorden *ars* (kunst) en *artes* (kunsten). Vandaar de formulering van de ondertitel in het Nederlands: 'De volledige kunst om alle mensen alles te leren'. Het gaat om de kunst van het onderwijzen als een veelzijdig ambacht. Afhankelijk van de context kan men het woord *ars* soms vertalen met kundigheid, vaardigheid of bekwaamheid. In deze hertaling gebruik ik het woord kunst vaak in de betekenis van een veelzijdig ambacht, in andere gevallen gebruik ik de woorden kundigheid, vaardigheid of bekwaamheid.

een richtlijn, waardoor de onderwijzers minder onderwijzen, de leerlingen meer leren, de scholen minder te maken krijgen met lawaai, tegenzin en vergeefse arbeid, maar meer met vrije tijd, plezier en ware vorderingen. De genoemde richtlijn kan er ook toe dienen dat in het christendom minder onduidelijkheid, verwarring en onenigheid ontstaan, en meer helderheid, orde, vrede en rust.

*Moge God ons genadig zijn en ons zegenen,
Moge hij het licht van zijn gelaat over ons doen schijnen,
Zodat men op aarde zijn weg zal leren kennen,
En in heel de wereld zijn reddende kracht. (Zie Psalm 67: 1-2)²*

---

2 De door Comenius gebruikte Bijbelcitaten geef ik weer volgens de *Nieuwe Bijbelvertaling* (2004). Voor een nadere toelichting, zie de Verantwoording aan het eind van dit boek.

Groet aan de lezer

1. Didactiek betekent de bekwaamheid van het onderwijzen. Enkele deskundige mensen, die zich zorgvuldig hebben gebogen over de sisyfusarbeid in onze scholen, zijn onlangs begonnen deze bekwaamheid te onderzoeken; zij deden dit echter niet met dezelfde intentie, en kwamen dan ook niet tot dezelfde conclusies.

2. Enkelen hebben zich met een of andere taal beziggehouden, en zij hebben geprobeerd om een taal door middel van handboeken makkelijker te kunnen onderwijzen en te leren. Anderen zijn kortere wegen gegaan om een of andere vakkennis of een ambachtelijke bekwaamheid sneller te leren. Weer anderen probeerden nog iets anders. Bijna allen gingen te werk volgens bekende regels die werden ontleend aan eenvoudige praktijkkennis; dat wil zeggen dat zij handelden volgens a posteriori of uit ervaring geleerde regels.

3. Wij hebben de moed om een *allesomvattende onderwijsleer* in het vooruitzicht te stellen, dat wil zeggen de volledige bekwaamheid om alle mensen alles te onderwijzen. Dit onderwijs wordt gekenmerkt door degelijkheid, zodat het niet zonder effect zal blijven. Verder brengt dit onderwijs mee dat het leren betrekkelijk makkelijk verloopt, dat wil zeggen zonder tegenzin bij de onderwijzer en bij de leerling, maar juist met het grootste plezier voor beiden. De genoemde degelijkheid is ook van belang, zodat het onderwijs niet blijft steken in oppervlakkigheid en uiterlijk vertoon, maar leidt tot ware kennis, integer moreel gedrag en oprecht geloof. Ten slotte willen wij dit alles a priori duidelijk maken, namelijk door middel van redeneringen die voortvloeien uit de onveranderlijke aard van de dingen. Anders gezegd gaat het als het ware om redeneringen die als beekjes zonder ophouden voortkomen uit een levende bron, die vervolgens in één bedding samenkomen. Zo leggen wij de grondslag voor het leren van een universele methode tot het oprichten van universele scholen.

4. De dingen die hier in het vooruitzicht worden gesteld zijn zonder twijfel nogal verheven en bijzonder aantrekkelijk. Ik begrijp

dat ze voor velen eerder een droombeeld zijn dan een voorstelling van de werkelijkheid. Maar laat iedereen, zonder uitzondering, zijn oordeel nog even opschorten tot men erachter is gekomen waar het precies over gaat. Daarna staat het iedereen vrij om zijn oordeel te vormen en zijn mening te geven. Want ik wens niet, en ik streef er ook niet naar om iemand door overreding te verleiden in te stemmen met een nog maar half onderzocht probleem. Daarentegen hoop ik wel, en dring er zelfs op aan, dat iedereen die zich met dit onderwerp bezighoudt, kritisch te werk gaat en zich niet laat misleiden door wat hem wordt aangepraat.

5. Het gaat hier om een serieuze zaak die van iedereen een oprechte inzet, een afgewogen oordeel en een gezamenlijke inspanning vraagt. Het gaat om het welzijn van de hele mensheid. Zo merkt Cicero op: ‘Welke grotere of betere dienst kan ik de staat [*rei publicae*] leveren dan het onderwijzen en vormen van de jeugd? In het bijzonder in deze tijd, waarin velen de weg kwijtraken vanwege de in verval geraakte moraal, moet de jeugd zelfbeheersing leren om staande te blijven en de goede levensrichting te kiezen.’³ Philipus Melanchthon schreef eens dat het onderwijzen van kinderen moeilijker is dan het veroveren van Troje.⁴ In dit verband is ook van toepassing wat Gregorius van Nazianzus eens zei: ‘Het is de kunst der kunsten om de mens te onderwijzen, omdat hij van alle levende wezens het meest veranderlijke en meest gecompliceerde wezen is.’⁵

6. Het ontwikkelen van de kunst der kunsten is derhalve een moeilijk karwei en vereist een scherpzinnige beoordeling, niet van één mens maar van velen. Geen mens is namelijk zo scherpzinnig dat hem niets zou ontgaan.

7. Daarom heb ik er alle reden voor om naar mijn lezers op zoek te gaan. In de eerste plaats bezweer ik hen om wat zij lezen niet als een onbezonnenheid te beschouwen. Omdat het mij om het welzijn van veel mensen gaat, presenteer ik dit omvangrijke boek niet slechts als een probeersel: het houdt de belofte in om een verheven doel te bereiken. In de tweede plaats bezweer ik mijn lezers om de

---

3 Cicero, *De divinatione/Divination* (Over de voorspellingskunst), II, ii, 4.

4 Melanchthon, ‘An Joachim Camerarius’.

5 Gregorius van Nazianzus, *Apologeticus de fuga* (Afscheidsrede).

Inleiding

Vergelijking met de mens in het paradijs (1-3). De zondeval (4-5). Gods genade sticht een nieuw paradijs in de kerk (6-7). Nieuw verval (8-12). Hoop op herstel van de kerk (13-14). Bij kinderen moet dit herstel beginnen (15-19), wat de Bijbel te kennen geeft (20-25). Verval van de jeugd (26), en van de opvoeding (27-29). Oproep aan pedagogen, bestuurders en geestelijken (30-35). Te verwachten beloning (36).

U, bestuurders van staten, herders van kerken, leiders van scholen, ouders en voogden van kinderen! – genade en vrede van God, de vader, van onze Heer Jezus Christus, in eenheid met de Heilige Geest.

1. Toen God in het begin de mens uit stof had geschapen, plaatste hij hem in het paradijs van vreugde, dat in het Oosten was gelegen. Hij moest deze tuin niet alleen in stand houden en bebouwen (Genesis 2: 15), maar hij moest ook zelf voor God een tuin van vreugde zijn.

2. Zoals het paradijs het meest aantrekkelijke deel van de wereld was, zo was de mens het mooiste van alle schepselen. Het paradijs zou tegen zonsopgang zijn aangelegd en de mens zou geschapen zijn door de Eeuwige en naar het beeld van de Eeuwige. In het paradijs liet God van alle bomen die overal op de aarde bestonden, die bomen groeien die de mooiste waren en die de zoetste vruchten voortbrachten. In de mens waren aardse materialen en vormen als in een meesterlijk kunstwerk samengevoegd, zodat de goddelijke wijsheid in hem als kunstwerk zichtbaar zou worden. In het paradijs stond de boom van de kennis van goed en kwaad. De mens had het verstand om te onderscheiden en de wil te kiezen tussen wat goed en wat kwaad was. In het paradijs stond de levensboom, terwijl in de mens de boom van de onsterfelijkheid stond; dat wil zeggen dat de wijsheid van God haar wortels in de mensen had geplaat.¹

---

1 Jezus Sirach 1: 14: 'Het begin van de wijsheid is ontzag voor de Heer, wie op hem vertrouwt, kreeg haar ingeschapen in de moederschoot'.

Er was een rivier die het paradijs voorzag van water en die zich daartoe verdeelde in vier zijrivieren (Genesis 2: 10). Zoals een rivier zich in een delta in verschillende stromen verdeelt, zo worden de vele gaven van de Heilige Geest in de mens uitgegoten om hem van het nodige te voorzien. Op deze manier bevat de mens levend water; hij loopt ervan over (Johannes 7: 38). Dat wil zeggen dat in en door de mens de wijsheid van God op verschillende wijzen tot uitdrukking komt. Dit betoogt ook de apostel Paulus wanneer hij zegt dat ‘door de kerk de wijsheid van God in al haar schakeringen bekend [zal] worden aan alle vorsten en heersers’ (Efeziërs 3: 10).

3. Elk mens is voor God een paradijs van vreugde. Evenzo wordt de kerk, de gemeenschap van gelovigen die God liefhebben, in de Bijbel vaak vergeleken met een paradijs of een tuin of de wijngaard van de Heer.

4. Maar verdriet overvalt ons, ongelukkigen. Wij hebben het paradijs van de ons omringende lichamelijke genietingen verloren. Ook hebben wij het paradijs van de geestelijke genietingen, waarin we ons thuis voelden, verloren. Wij zijn verstoten naar de woestijnen van de aarde. Wij zijn zelf woestijnen geworden, onvruchtbare en troosteloze woestijnen. Wij zijn ondankbaar geweest voor alles waarmee God ons in het paradijs naar lichaam en ziel had gezegend. Terecht is ons dit alles ontnomen, en zijn wij prijsgegeven aan lichamelijk en geestelijk lijden.

5. Laten wij daarom even luisteren naar wat de profeet Ezechiël heeft gezegd tegen de koning van Tyrus, die vanwege zijn trots werd vervloekt: ‘Je leefde in Eden, in de tuin van God, en je was bekleed met een keur van edelstenen: robijn, topaas en jaspis, chrysoliet, onyx en beryllus, met saffier, granaat en smaragd, gevat in gouden zettingen. Op de dag dat je geschapen werd lagen ze klaar. Je was een cherub, je vleugels beschermend uitgespreid, je was door mij neergezet op de heilige berg van God, waar je wandelde tussen vurige stenen. Je was onberispelijk in alles wat je deed, vanaf de dag waarop je was geschapen tot het moment dat het kwaad vat op je kreeg. Door al het handeldrijven raakte je verstrikt in onrecht en geweld, en je zondigde. Daarom, beschermende cherub, verbande ik je van de berg van God en verdreef ik je van je plaats tussen de vurige stenen. Je schoonheid had je hoogmoedig gemaakt, je had

Hoofdstuk 1

De mens is het hoogste, het meest volmaakte en het meest voortreffelijke van al het geschapene

'Ken uzelf' (1-2). De verhevenheid van de menselijke natuur (3), waarvan alle mensen zich bewust moeten zijn (4).

1. Toen Pittakos eens de woorden 'Ken uzelf' had uitgesproken, kreeg hij van de wijzen van zijn tijd veel bijval. Om deze woorden bij het volk bekendheid te geven en aan te bevelen, beweerden zij dat ze uit de hemel afkomstig waren. Zij lieten deze woorden als een zinspreuk met gouden letters op de aan Apollo gewijde tempel in Delphi aanbrengen – een plaats waar altijd veel mensen kwamen. Zodoende hadden zij wijs en goed gehandeld. Die spreuk was echter niet geheel in overeenstemming met de waarheid, wat wij beter inzien dan zij.

2. Want wat betekent de stem uit de hemel, die in de Heilige Schrift is verwoord, anders dan: ken Mij, o mens, dan leer je ook jezelf kennen. Ken Mij, de bron van eeuwigheid, wijsheid en genade; en ken jezelf, schepsel naar Mijn beeld geschapen, Mijn vreugde.

3. Want jou heb ik gemaakt tot iemand die met mij deel heeft aan de eeuwigheid. Voor jou heb ik de hemel en de aarde, en alles wat erin is, geschikt gemaakt. Alleen aan jou heb ik alles gegeven, terwijl ik aan andere schepselen slechts delen ervan heb toebedeeld. Aan jou, met je hele bestaan, gevoel en verstand, heb ik het beheer gegeven over het werk van mijn handen. Alles heb ik aan je voeten gelegd: schapen, ossen en andere dieren in het veld, vogels en vissen. Ja, ik heb je 'met glans en glorie gekroond' (Psalm 8: 6-9). Ten slotte heb ik, opdat het je aan niets zou ontbreken, mijzelf aan je gegeven. Tussen jou en mij heb ik een persoonlijke relatie doen ontstaan. Ik heb mijn hele wezen voor eeuwig met het jouwe verbonden. Aan geen van de andere schepselen, zichtbare of onzichtbare, is zoiets ten deel gevallen. Welk schepsel in de hemel of op de aarde kan zich erop beroemen dat God zich in zijn of haar lichamelijke gestalte zichtbaar heeft gemaakt, en zich aan de engelen heeft getoond? (1

Timoteüs 3: 16). Wat de mensen ook hadden willen zien om zich over te verbazen (1 Petrus 1: 12), zij moesten zich er wel over verbazen dat zij God zagen die zich in menselijke gedaante zichtbaar had gemaakt, namelijk in zijn zoon en de zoon des mensen die zij aanbaden (Hebreeën 1: 6; Johannes 1: 51; Matteüs 4: 11). Leer hiervan dat jij de sluitsteen van mijn schepping bent, de plaatsvervanger van God in deze wereld, en de kroon op mijn werken.

4. Moge dit alles niet alleen boven de poorten van de tempels en in de titels van boeken geschreven staan, en niet alleen in de mond, oren en ogen van de mensen vaststaan, maar moge het ook in hun harten zijn gegrift. Wie zich toelegt op het ambt van onderwijzer of leraar van mensen, moet zich ervoor inzetten dat zij allen leren te leven overeenkomstig die innerlijke overtuiging en de voortreffelijkheid van hun mens-zijn.¹ Iemand die zich voor het onderwijs inzet, moet al zijn krachten eraan geven om dit doel te bereiken.

---

1 Met het 'ambt' van onderwijzer of leraar bedoelt Comenius: een publieke functie die iemand uitoefent krachtens een officiële aanstelling door een bepaalde instantie, en ten dienste van bepaalde mensen. Iemand die een ambt uitoefent, verricht bepaalde werkzaamheden waarvan zij/hij verantwoording aflegt tegenover de opdrachtgevende instantie en tegenover alle betrokkenen; een publieke functie vraagt om publieke verantwoording.

Register

- Aalders, Maarten J., historicus 314
- Aäron (tussen 1450 en 1250 v.Chr.), broer van Mozes, en eerste hogepriester van de Israëlieten 246
- Abana (Nahr Baranda), rivier die ten noorden van Damascus ontspringt 252
- Abihu, priester, zoon van Aäron 246
- Abraham (tussen 21ste en 18de eeuw v.Chr.), een nomade in de oergeschiedenis van de mensheid, volgens de overlevering aartsvader van Israëlieten en Arabieren, in overdrachtelijke zin van joden, christenen en moslims 28, 59, 72, 232, 239
- Adam, een figuur in de mythische oergeschiedenis van de mensheid, die symbool staat voor de eerste mens 25
- Aesopus/Aisopos (ca. 620-560 v.Chr.), Griekse dichter van fabels 158
- Agricola, Georgius (1494-1555), Duitse mineraloog 81
- Alexander de Grote (356-323 v.Chr.), koning van Macedonië die zijn heerschappij uitbreidde over een gebied dat zich uitstreckte van de Adriatische Zee tot de Himalaya 38, 100, 101, 116
- Alsted, Johann Heinrich (1588-1638), hoogleraar filosofie en theologie, universiteit in Herborn 275
- Andreae, Johann Valentin (1586-1654), luthers theoloog, mysticus, geestverwant van Comenius 15, 16, 33, 321
- Antiochus IV Epiphanus (ca. 215-164 v.Chr.), Griekse koning die tijdens zijn oorlog tegen Egypte joden, vervolgde 235
- Apollo, in de Griekse mythologie een van de belangrijkste goden die werd vereerd als de god van de zon; in de Romeinse mythologie nam de godheid Apollo een minder belangrijke plaats in en werd hij werd hij vereerd als god van redding en bescherming 34
- Archimedes (287-212 v.Chr.), Griekse wiskundige, natuurkundige en astronoom 93, 108
- Aristoteles (384-322 v.Chr.), Griekse filosoof 51, 53, 57, 98, 109, 115, 139, 159, 196, 231, 257, 292

- Asklepius, Griekse arts die sinds de vijfde eeuw v.Chr. werd vereerd als god van de geneeskunde 181
- Assyrië/Assyrische rijk (tussen 2000 en 605 v.Chr.), bereikte zijn grootste omvang en macht (Mesopotamië en het hele Midden-Oosten) tussen 900 en ca. 605, waarna de Babyloniërs superieur werden 245
- Augustinus, Aurelius (354-430), vroegchristelijke theoloog en filosoof, bisschop van Hippo (Noord-Afrika) 78, 113, 181, 186, 231, 249, 253, 256, 292
- Baal-Zebub, god van de Filistijnse stad Ekron 240
- Babylon/Babel, hoofdstad van het Babylonische rijk (ca. 1800-530 v.Chr.), gelegen aan de Eufraat (in het tegenwoordige Irak, ten zuiden van Bagdad). In christelijke tradities staat Babel/Babylon symbool voor macht en geweld, afgoderij en bedrog 24, 29, 30
- Baruch, de titel van een (zie) deuterocanoniek Bijbelboek dat op naam staat van iemand die Baruch wordt genoemd (waarschijnlijk een destijds bekende Joodse persoon uit het verleden); de verschillende delen van dit Bijbelboek zijn waarschijnlijk geschreven in de tweede of derde eeuw v.Chr. 241, 242
- Belial, een naam die in de Hebreeuwse Bijbel voorkomt ter aanduiding van de duivel 252
- Bembo, Pietro (1470-1547), kardinaal, secretaris van paus Leo X 245
- Bernard van Clairvaux (1090-1153), abt van het klooster van de orde van de Cisteriënzers in Clairvaux, ten noorden van Dijon 52, 309
- Blekastad, Milada ( ), 316
- Bodin, Elias (ca. 1600-1650), Duitse geleerde, auteur van didactische publicaties 15, 316
- Bolhuis, Tertius A., oud-docent klassieke talen, Theologische Universiteit in Kampen 314
- Bos, Abraham P., emeritus hoogleraar antieke en patristische filosofie, Vrije Universiteit, Amsterdam 314
- Bucephalus, het beroemde paard van Alexander de Grote 100
- Calvijn, Johannes (1509-1564), Frans-Zwitserse theoloog, een van de kerkhervormers in de 16de eeuw 316
- Camerarius, Joachim (ca. 1545), inwoner van Leipzig die correspondeerde met Melanchthon 14